

B A T I T Ü R K Ç E S İ

A. DİLÂÇAR

Batı Türkçesi tâbiri, Türk lehçelerinin bir bölümüne verilen adıdır. Türlü Türkologlara göre bunun mânası değişir. W. Radloff,¹ F. E. Korş,² G. J. Ramstedt³ ve başka Türkologlar, daha ziyade coğrafyaya dayanan bu tâbiri Türkçenin Kıpçak veya Kuzeypatı bölümüne (Kuman, Peçenek, Batı Karaim, Doğu Karaim [=Kırım Türkçesi II; buna karşılık Kırım Türkçesi I, Oğuz grupundandır], Noğay, Karaçay, Balkar, Kumuk, Kazan Türkçesi, Mişer, Tepter, Başkurt, Karakalpak, Kazak, Kırgız [A. N. Samoyloviçe göre fazla olarak: Oyrot, Teleüt; L. Ligeti'ye göre de fazla olarak: Tobol Türkçesi, Tümen, Kurdak, Tura, Özbek I; buna karşılık Özbek II ve III, Türkî veya Orta Asya grupundandır]) tahsis etmişlerdir. L. Ligeti⁴ ayrıca bu grupu "Kıpçak" şeklinde adlandırmış, M. Räsänen⁵ de aynı bölüm için "Kuzeypatı" tâbirini kullanmıştır. Gy. Németh'in⁶ daha eski bir tasnifinde buna "Volga grubu" denmiştir (y bölümünün öbür grupları: Sibirya, Orta Asya, ve Karadeniz; öbür bölüm: s) A. N. Samoyloviç⁷ bu bölüm için "Kıpçak" ve "Kuzeypatı" tâbirlerini kullanmakla beraber, bunlara muvazi olarak "kalğan (kalan şeklini kullananlara karşılık) bölümünün tau (tağ ve dağ şekillerini kullananlara karşılık) grubu" şeklinde bir adlandırma da yapmış ve mümeyyiz vasfı tağlı (tağlık ve dağlı şekil-

¹ W. Radloff: *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882.

² F. E. Korş: *Klassifikatsiya turetskih plemen po yazıkam* ("Etnograficeskoe obozrenie", cilt 84-85, Moskova 1910).

³ G. J. Ramstedt: *Tietosanakirja* ansiklopedisi, cilt 9, Helsinki 1917.

⁴ L. Ligeti: G. Bárczi'nin *Magyar szöfejtő szótár* adlı eseri, Peşte 1941, önsöz.

⁵ M. Räsänen: *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Dialekten*, Helsinki 1949.

⁶ J. Németh: *Türkische Grammatik*, Leipzig 1916; *A török nyelvek* ("Magyar Nyelv" dergisi, cilt XII 1916, Peşte, s. 115-118).

⁷ A. N. Samoyloviç: *Nekotore dopolneniya k klassifikatsii turetskih yazıkov*, Petrograd 1922; *K voprosu o klassifikatsii turetskih yazıkov* ("Byuleten Organizatsionnoy Komissii po sozıvu I. Turkologiceskogo Sëzda" 1926, sayı 2); *Türks. II. Les langues turques* ("Encyclopédie de l'Islam", cilt IV, Leyden 1934, s. 956-963).

lerini kullananlara karşılık) kelimesi olan “Kıpçak-Türkmen Merkezî Grup” adlı karma bir grup da tasavvur etmiştir. Aynı tasnife göre, *kalğan* bölümünün bir kısmı olan Kıpçak grubu, fonetik bakımından, Türk lehçelerinin *z* grupunun (öbür grup: *r*) *y* alt-grupuna (öbür alt-grup: *d*, bunun da bölümleri: *t*, *d*, *z*) girer. Biz burada Batı Türkçesi tâbirinin bu mânaları üzerinde durmayacağız. Bu tâbir bambaşka bir mânada, bilhassa Macar Türkologları tarafından, Türkçenin iki ana bölümünden birisi için kullanılmıştır.

Birçok Türkologlar Türk lehçelerini umumiyetle “*y* Türkçesi” ve “*s* Türkçesi” şeklinde ikiye ayırırlar. Bu esasa göre, kelime başlarında bu iki ses birbirine tekabül eder. Lehçelerden Çuvaşça ile Yakutça *s*, eski ve yeni bütün öbür lehçeler de *y* grupuna girerler; meselâ Kök-Türkçe, Uygurca, Çağatayca, Türkiye Türkçesi v.b. *yl*, fakat Yakutça *sil*, Çuvaşça *şul* (eski Çuvaşça *cal*). Ana Türkçede *y* fonemi çok eski bir devirde, *c*'ye çalan ön-damak *d*'si değerinde idi; meselâ *Yayık* ırmağının adı Yunanca metinlerde *Daikh*, Türkçe *yabğu* kelimesi Arapça metinlerde *cabgu*, *yılan* kelimesi de Bulgar Türkçesinde İslâv harfleriyle *dilom* şeklinde yazılmıştır; bu ses sonradan bir grupta *y*, öbür grupta da *s* (Yakut *s*, Çuvaş *ś*) olmuştur. Bu *y*-: *s*- tekabülünün yanıbaşında, Türk lehçelerinde, kelime ortasında ve sonunda bir de *z*: *r*, ve *ş*: *l* (yahut *r*: *z*; *l*: *ş*) tekabülleri vardır ki, bunda Yakutça *y*- grubu ile birleşerek (hepsi *z* ve *ş* esaslı) Çuvaşçayı (*r* ve *l* esaslı) yalnız bırakmakta, bu da bazı bakımlardan Moğolcaya yaklaşmaktadır; meselâ *y*- Türkçesi *öküz*, Yakutça *oğus*, fakat Çuvaşça *văGăr*, Moğolca *üker*, *y*- Türkçesi ve Yakutça *taş*, fakat Çuvaşça *ç'ul*, Moğolca *çilagun*. Macar Türkologları, lehçeler tasnifi için *z* > *r* (=rhotacisme) ve *ş* > *l* (=lambdaisme) değişimlerini daha esaslı saydıklarından, Türk lehçelerini bu esasa göre ikiye ayırmışlar ve *z*-*ş* esaslı lehçeler grupuna “Doğu Türkçesi” (A. Zeki Velidi Togan'a¹ göre: Şaz-Türkçesi [Šaz-Türkisch]), *r*-*l* esaslı lehçelere de “Batı Türkçesi” (aynı müellife göre: Lir-Türkçesi [Lir-Türkisch]) demişlerdir. Macarlara ve daha bazı Türkologlara göre, bu teka-bülde *z* ve *ş* sesleri esas, *r* ve *l* sesleri de değişmiş seslerdir (aşağıya bk.).

¹ A. Zeki Velidi Togan: *Ibn Faqlân's Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 200-203 ve passim; *Völkerschaften des Chazarenreiches in neunten Jahrhundert* (“Körösi Csoma-Archivum”, cilt III-1, 1940, s. 45-46.

Batı Türkçesinin yayılışı : Bu kavrama göre adlandırılan Batı Türkleri, merkezleri Orta Asya olan Doğu Türklerinden eski bir devirde ayrılarak batıya doğru göç etmişlerdir. Batı Türklerini umumiyetle *Ogur* (Çin. *Ho-kut*) adı altında topluyabiliriz; birçok Batı Türk boyları *-ogur* ile biten adlar taşımıştır. Bu ad r: z mutabakatına göre, Doğu Türklerini vasıflandıran *Oguz* adının karşılığıdır.

Batı Türklerine dair ilk malûmata V. yüzyılda Yunan tarihçilerinden Priskos rhetor'da rastlarız. Bundan anlaşıldığına göre, 461—465 yılları sırasında, Batı Türklerinden Şaragur (Yun. *Saragur*)lar, Urog (=Ogur)lar ve Onogurlar (Lat. *Hunugur*, ki Avrupa'da Macarlara verilen *Hungar* adı bunlardandır), Batı Sibirya'nın İşim ve İrtiş ırmakları bölgesinde, Sabirlerin (*Sibirya* adı bunlardandır) güney-batısında ve Fin-Ugor ailesinden olan Macarlara akraba ve komşu olarak yaşıyorlardı. Batı Türklerinin ana ve Batı Türk-Macar münasebetlerinin eski merkezi burasıdır. Sabir (Suwar)ler tarafından yurtlarından sürülen Batı Türkleri, yani Ogur halkı (Şaragur, Onogur, Kuturgur, Uturgur, v.b.), Macarlarla beraber, önde Şaragurlar, bunların arkasında da Onogurlar olmak üzere, kuzey Kafkasya'ya, hususiyle Azak denizinin doğusuna ve Kuban ırmağı bölgesine inmişler, 463 yılında da Bizans'a elçi göndermişlerdir. Kafkaslara inen Batı Türkleri hakkında birçok tarihî vesikalar vardır: V. - VII. yüzyıllar arasında yaşamış olduğu sanılan Ermeni tarihçi Movses Horenatsi, Vund veya Vanand adlı birinin önderliğiyle Bulgarların Aras ırmağının kuzeyine yerleştiğini kaydetmiş; Theophylaktos Simokattes (VI. yüzyıl ortası), kuzey Kafkasya'da Barsil ve Sabirlerle birlikte Onogurları da zikretmiş; Zakharias rhetor (VI. yüzyılın ikinci yarısı; Yunanca aslı yok, Süryanca tercümesi vardır), Kafkasya'nın kuzeyindeki göçebe kavimler arasında On(u)gurlarla Kutugur (Kortrigar, Kotragoi)ları da göstermiş; Agathias (VI. yüzyıl), Kolkhis'te Onoguris adlı bir kalenin bulunduğunu ve vaktiyle Onogurların burada hezimete uğradıklarını söylemiş; Prokopios (VI. yüzyıl ortası), Azak denizinin doğusunda Onogur, Uturgur ve Ogur adlı kavimlerin bulunduğu işaret etmiş; Menandros Protector (VI. yüzyıl), 558 yılı hâdiseleri dolayısıyla kuzey Kafkasya'daki Onogurlardan bahsetmiş; ve nihayet Lâtince yazan Got tarihçi Jordanes (VI. yüzyıl ortası), Pontus civarında kürkçülükle uğraşan Hunugur adlı bir kavim zikretmiştir; 700 sıralarında yazı yazan Ravennas (=Ravennalı) Geogra-

phus, Azak denizi ile Kuban ırmağa civarında bir Patria Onogoria (=Onogur vatanı) göstermiş ve bu bilgiyi IV. yüzyılda yaşamış olan Libanios'tan aldığını ilâve etmiştir, ki bu iddia ciddî olmasa gerek. Bu Türklerden Şaragurların adına son olarak 558 sıralarında rastlanır.

Kafkasya'ya inmiş olan Batı Türkleri, V. yüzyıl ortalarında Hun imparatorluğunun dağılmasından sonra Karadeniz'in kuzey sahillerine çekilen Hunların hâkimiyeti altına girmiş ve bunlarla karışarak "melez" (*bulgamak*=karışmak, karıştırmak) mânasına olan *Bulgar*¹ adıyla zikredilmeğe başlamışlardır. Bunlar hakkında en eski malûmat 481 yılındadır. Bu yılda, Bizans imparatoru Zenon, Doğu Gotlarına karşı savaşırken Bulgar Türklerinden yardım istemiştir; 499 yılında da Bulgarlar Bizans'ın kuzey sınırı bölgelerinde görünmüşlerdir. Kuturgurların adına 547 de Bizans tarihçilerinde rastlanmaktadır: Kotrigoi, Katraguroi, v. b. şekillerde. Kosmas İndikopleustes (547—49), kuzey kavimlerinden İskitleri (Sykth), Hyrkanları ve Herulleri zikrederken Bulgarlardan da bahsetmiştir. Zakharias rhetor 569 tarihinde Bulgarları Kafkasların kuzeyinde gösterirken, daha 481 yılında bunları çok daha batıda gördüğümüze göre, Bulgar Türkleri V. ve VI. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzey sahillerine kadar sarkmış olsalar gerek (bazılarına, meselâ G. Fehér'e göre, VI. yüzyılda Onogurlar ikiye bölünmüş, bir taraftan Kutrigur ile Utigur, öbür taraftan da Onogur ile Utigur adları bir zaman müteradif olarak kullanılmıştır).

Bu topluluk, VI. yüzyılın ilk yıllarında Sibiry'a'dan hiç olmazsa kısmen inmiş olan Sabirlerin hâkimiyeti altına girmiş, aynı yüzyılın sonuna doğru Batı Kök-Türk imparatorluğunun bir eyaletini teşkil etmişlerdir. VII. yüzyılda bunların bir kısmını Avarlar beraberlerinde bugünkü Macaristan'a sürmüşlerdir. Aynı yüzyılda Bizans imparatorluğunun yardımıyla ilk defa olarak tam bir istiklâle kavuşmuşlardır. Kowrat¹ veya Kubrat adında bir asker, VII. yüzyıl başlarında Bulgarlarla Kuturgurların hakanı olduktan ve Azak denizinin doğusunda Kuban bölgesinde Ogonur-Bulgarların "Büyük

¹ J. Németh: *La provenance du nom "bulgar"* ("Symbola Grammatica in honorem Ioannis Rozwadowski" adlı eserde, cilt II, Kraków 1927, s. 217-222).

¹ J. Németh: *Die Herkunft der Namen Kobrat und Esperüch* ("Körösi Csoma-Archivum", cilt II, 1932, s. 440-447); *A Kobrat és Esperüch nevek eredete* ("Magyar Nyelv" dergisi, cilt XXVIII, 1932, s. 5-11).

Bulgaristan'ını kurduktan sonra, 641—668 sıralarında Kök-Türk boylarından olan Hazarların akını yüzünden, Kubrat'ın kurduğu devlet parçalanarak, Onogurlarla bunlara akraba olan kavimler dağılmıştır. Bunlardan bir kısmı, Kubrat'ın üçüncü oğlu olan İsparih'in kumandasında, Tuna bölgesine gelerek 679 da, şimdi Bulgaristan denilen arazinin kuzey kısmına (Moesia) girmişler; başka bir kısım, Kubrat'ın büyük oğlu Bayan'ın emrinde ana yurtlarında kalarak Hazarlara tâbi olmuşlar (=Onogur-Macarlar); bazı kısımlar da yine kuzeye doğru, yukarı Volga'ya çekilerek "Volga Bulgarcası"nı, konuşanların, yani bugünkü Çuvaşların, Kazan Türklerinin ve o zaman hiç olmazsa kısmen Macarca konuşan Başkurtların da ataları olmuşlardır (J. Németh,² *Başkurt-Başkir* adının etimolojini *başkir* <*beş[o]gur* şeklinde yapmıştır, ki bundan da Başkurtların Oguzlara değil, Ogur topluluğuna bağlanmak istenildiği anlaşılıyor). Moesia'ya giren Bulgarların işgal ettikleri bölgeye, Yunanca yazılı ve VII. yüzyıla ait bir Bizans piskoposlar listesinde "eparkhia Gothias... o Onoguron" denildiği gibi, 713 yılı hâdiseleri dolayısıyla de Agathon diakonos aynı halkı "ton Unnoguron Bulgaron" şeklinde adlandırmıştır (712 yılında hakan Terbel'in emrinde Bulgar Türkleri güneye sarkarak Thrakia'ya girmişlerdir), ki her iki kayıdan da Moesia Bulgarlarının Onogur asıllı olduğu anlaşılıyor. Böyle olmakla beraber, Terbel'in emrindeki halka, daha sonra vakanüvis Theophanos (810—815 sıraları) ile patrik Nikephoros (ölm. 829), sadece "Bulgar" demişlerdir. Theophanos'ta ayrıca, bir arada olarak "Unogundur-Bulgarlar ve Kotraglar" şeklinde bir kayıt da vardır. IX. yüzyıl ortalarında, Onogur-Macarlar, Hazar devletinden ayrılarak batıya doğru göç etmişler; aynı yüzyılın sonuna doğru, bugünkü yurtları olan Macaristan'a girmişlerdir (bazılarına, meselâ J. Markwart'a göre de, Yunan tarihçilerinde geçen Unnogurlar Türk Onogurları değil Macarlardır). Volga Bulgarları hakkında ele geçmiş olan en eski malûmatı, Arap tarihçilerinden, IX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olan İbnü Rustâ'ya, sonra 922 tarihinde bir seyahatname yazan İbni Fadlân'a borçluyuz. Volga Bulgarlarının Bulgar-Bolgar adlı başşehri 1237—38 yıllarında Tatarlar tara-

² J. Németh: H. von Mžik'in çıkardığı *Magna Hungaria: Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie vornemlich des Orients* adlı eserde, Leipzig-Viyana 1921, s. 92-98.

findan tahrip edilmiştir. Volga Bulgarları hakkında bazı malûmat da *Divanü Lûgât'it Türk* müellifi Kâşgarlı Mahmud tarafından kaydedilmiştir (1077). Bk. L. Rásonyi: *Dünya tarihinde Türkler*, Ankara 1942; Moravcsik Gy.: *Az onogorok történetéhez* ("Magyar Nyelv"de, 1930); aynı müellif: *Zur Geschichte der Onoguren* ("Ungarische Jahrbücher"de, 1930); J. Marquart: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903; aynı müellif (J. Markwart): *Kultur-und sprachgeschichtliche Analekten* ("Ungarische Jahrbücher"de, 1929); G. Fehér: *Bulgarisch-ungarische Beziehungen im V. - XI. Jahrhundert*, Budapeşte 1921; Németh Gy.: *Hunok, bolgárok, magyarok* ("Budapesti Szemle"de, 1924); aynı müellif: *Szabirok és magyarok* ("Magyar Nyelv"de, 1929); aynı müellif: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapeşte 1930; Ligeti L.: *A magyarság őstörténete*, Budapeşte 1943.

Batı Türkçesinin lehçeleri ve vasıfları : Batı Türklerinin tarih boyunca toplanma ve dağılma merkezlerine göre, Batı Türkçesi şu altı gruba ayrılır: 1. Batı Sibirya'dan (Tarbagatay dağları, bugünkü Kobdo ile Semipalatinsk arasında) başlayarak Tuna havzasındaki yeni yurtlarına yerleşinceye kadar süren müddet zarfında Macarların diline girmiş olan Batı Türkçesi unsurları. 2. Kafkasya'daki Batı Türkçesi, ve buna bağlı olarak Hazar Türkçesindeki Batı Türkçesi unsurları, yani Hazarca I. 3. Tuna Batı Türkçesi, yani Bulgar Türkçesi I. 4. Eski Volga Türkçesi veya Volga Bulgarcası, bunun devamı olan Çuvaşça ve Çuvaşçadan Fin-Ugor dillerine girmiş olan Batı Türkçesi unsurları. 6. Samoyed dillerinde mahfuz olan Batı Türkçesi yadigârları. Hunlarda Batı Türkçesi yadigârlarına rastlanmamıştır. Hunca esas itibariyle Doğu Türkçesindedir¹; meselâ krş. Hun. *Dengizik* adı (<*dengiz-tengiz*=deniz, Batı Türk. *tenger*).

1. *Macarcadaki Batı Türkçe unsurları* (başlangıçtan M. S. X. yüzyıla kadar): Bunlar 150 kadar kelimededen ibarettir. Z. Gombocz 227 kelimelik bir liste hazırlamışsa da, bunlardan birçoğunda Batı Türkçesi hususiyetleri belirmediği için, Macarcaya Doğu Türkçesinden de geçmiş olabilirler; meselâ, Macar. *ács* <Türk. *ağaç*(ç), marangoz; Mac. *ál* <Türk. *al*, yalan; Mac. *alma* <Türk. *alma*-elma; Mac. *árok* <Türk. *arık*, hendek; Mac. *árpa* <Türk. *arpa*; Mac. *balta* <Türk.

¹ Németh Gy.: *A hunok nyelve* ("Attila és hunjai" adlı eserinde, Budapeşte 1940, s. 217-228, 315-316; Türkçesi: *Hunların Dili*, "Türk Dili - Belleten"de, seri III, No. 12-13, 1949, s. 106-114).

balta; Mac. *bátor* < Türk. *batur*; Mac. *betű* < Türk. *biti(k)*, harf; Mac. *bicsak* < Türk. *bıçak*; Mac. *érdem* < Türk. *erdem*; Mac. *kapu* < Türk. *kapu*, kapı; Mac. *kecske* < Türk. *keçi*; Mac. *kender* < Türk. *kendir*; Mac. *köpönyeg* < Türk. *kepenek*; Mac. *szakál* < Türk. *sakal*; Mac. *szatócs* < Türk. *satıcı*; Mac. *teve* < Türk. *teve*, deve, Mac. *törvény* < Türk. *töre* türe; Mac. *túzok* < Türk. *tuzak*; Mac. *tyúk* < Türk. *tavuk*; Mac. *ünő* < Türk. *inek* v.b. Bundan daha eski bir devirde, Milât sıralarında, belki ondan da evvel, hüviyeti tesbit edilemiyen bir Türk lehçesinden de Macarcaya bazı kelimeler girmiştir, baştaki sesler *y* yerine *ny* olmak üzere, meselâ Mac. *nyár* (genel Türkçe *yaz*, Volga Bulgarcası *ñâr*, Çuvaş. *s'or*, Kora. *ñerem*), Mac. *nyak* (genel Türkçe *yaka*) gibi. Kelime başlarında Macarca *ny* (palatal *ń*): Türkçe *y* tekabülü için karşılaştır Moğol. *nüle*: Türk. *yalın* (=alev); Moğol *nabçi* (< **nabulca*): Türk. *yaprak* (< *yapurgak*), ve Şor Türkçesi *mbirtka*: Türkiye Türk. *yumurta*. Bu istiare tabakasına 1 numarayı verecek olursak, yukarıda gösterilen Batı Türkçesi tabakasına 2 demek gerekir. Daha muahhar bir devirde (tabaka 3; XI. - XIV. yüzyıllar), Kuman-Kıpçak ve Peçenek Türkçelerinden de Macarca istiarelerde bulunmuştur, Mac. *kalauz* < Türk. *kılavuz*; Mac. *tözeg* < Türk. *tezek*, gibi. Osmanlı Türkçesi, istiare bakımından Macarca için 4 numaralı tabakayı teşkil eder (XIV. - XVIII. yüzyıl sonu). Macarca Osmanlıcadan hem doğrudan doğruya (meselâ Mac. *dolma* < Türk. *dolma*; Mac. *deli* < Türk. *deli*), hem de Balkan dilleri vasıtasıyla (meselâ Mac. *czizma* < Sırb. *çizma* < Türk. *çizme*) kelime istiare etmiştir. Bu tabakalardan başka, bir de Ural-Altay menşe birliğine kadar izlenebilen bir müşterek ana tabakaka vardır, meselâ Mac. *val-* *vol-*, Fin. *ole-*, Türk. *bol-* *ol-* (=olmak), Moğol. *bol-*, Mancu *bi-*, gibi.

Asıl Batı Türkçesinden Macarcaya geçen kelimeler, daha ziyade ev hayvanlarına, ziraate, şahinciliğe, şarapçılığa, inşaata, ev eşyasına, âletlere, küçük sanatlara, ticarete, elbise ve süse, içtimai tesislere ve yazıya taallûk eden kelimelerdir, meselâ Mac. *borjú* (=buzağı), *borsó* (=burçak), *bölcső* (=beşik), *búza* (=buğday), *csalán* (=şalgam), *czötkény* (=sütleğen), *cziczhány* (=sıçan), *döl* (düşmek), *görény* (gelincik), *gyapjú* (=yapağı), *gyümölcs* (=yemiş), *gyűr* (=dürmek), *gyűrű* (=yüzük), *iker* (=ikiz), *ír* (=yazmak), *karo* (=kazık), *kis* (=küçük), *kos* (=koç), *ökör* (=öküz), *sár* (sarı), *szél* (=yel), *sárkány* (=sazkan, ejderha), *szöllő* (=yidleg, çilek), *tenger* (=tengiz, deniz), *tinó* (=dana), gibi. Has isimlere gelince, Macar Arpád hanedanı

adlarından şunlar Batı Türkçesinin yadigârıdır: *Géza* veya *Geisa* (St. Istvan'ın babası, X. yüzyıl sonu) < *Geuca* < *geu=y*: *g* tekabülü ile Türk. *yığ, yik* (=efendi, Lat. *magnus*) + *csa* (*ça* ok., Macarcada küçültme eki); *Sarolta* (*şarolta* ok., =Doğu Türk. *sarı*, Batı Türk. "beyaz") + *oltu* (gelincik [hayvan]); *Karolta* (Gyula'nın öbür kızı) < *kara* (=kara, siyah) + *oltu* (=gelincik). Bu adlar, ya Hazarların bir kolu olup Macaristan'a giren ve orada kaynaşan Kabar (=isyan eden", Mac. *Kovar*)ların bıraktığı yadigârlardır, yahut da Hun zamanından kalma sülâleye mensup ananevî adlardır.

Macarcada mahfuz Batı Türkçesi kelimelerin başlıca fonetik hususiyetleri şunlardır: 1. Doğu Türkçesi *z*: Batı Türkçesi *r*, meselâ Türkiye Türk. *yüzük* ~Macar. *gyürü* (*d'ürü* ok.): Çuvaş. *şırı* (*y*: *gy*: *ş* için aşağıya bk.); Türkiye Türk. *öküz* ~Mac. *ökör*: Çuvaş. *văGăr*. 2. Doğu Türk. *ş*: Batı Türk. *l*, meselâ Çağatay. *tüş* (=kuşluk vakti) ~Mac. *dél* (=öğle): Moğol. (<eski Çuvaş.): *düli* (*r*: *z* ve *l*: *ş* tekabülleri için aşağıya bk.). 3. Birinci hecede Doğu Türk. *a*: Batı Türk. *ı*, meselâ Kazan Türk. *tana* (=dana) ~Mac. *tinó*: Çuvaş. *tına*. 4. Doğu Türk. *ç*: Batı Türk. *ş*, meselâ Karaçay *kürüç* (=bir ağaç) ~Mac. *köris* (*köriş* ok.): Çuvaş. *kavărăş*. 5. Kelime başı Doğu Türk. *t*: Batı Türk. *ş-s-*, meselâ Kök-Türk. *tişliğ* (=dişli) ~Mac. *süllö* (*şüllö* ok.): Çuvaş. *şála* (=dişli balık). 6. Kelime başı Doğu Türk. *s*: Batı Türk. *ş-*, meselâ Türkiye Türk. *süpür-* ~Mac. *seper* (*şeper* ok.): Çuvaş. *şăBăr*. 7. Kelime başı Doğu Türk. *y-*: Batı Türk. *c' < s*, meselâ Türkiye Türk. *yoğur-* ~Mac. *gyúr* (*d'ür* ok.): Çuvaş. *şăr*; *y*: *s*: *ş* olarak da Türkiye Türk. *yel* ~Mac. *szél* (*sél* ok.): Çuvaş. *şil*; Kazan Türk. *yidleg* (Türkiye Türk. *çilek*) ~Mac. *szöllö* (*söllö* ok.): Çuvaş. *şırla*. 8. Kelime sonu Doğu Türk. *-n, ñ*: Batı Türk. *-m*, meselâ Doğu Türk. *san* ~Mac. *szám* (*sām* ok. =sayı): Çuvaş. *sum*. 9. Kelime sonu Doğu Türk. *-k*: Batı Türk. *-ğ > s*fır, meselâ Türkiye Türk. *burçak* ~Mac. *borsó* (*borşö* ok.): Çuvaş. *pärz'a*.

Bazılarına (meselâ Z. Gombocz) göre, eski Batı Türkçesinde (Gombocz'a göre: Eski Çuvaşçada) *c'* ve *ş* esaslı iki lehçe vardı. Macarca her iki lehçeden de kelime istiare ettiği için, Macarcaya girmiş olan Batı Türkçe kelimelerinde bazen Doğu Türkçe *y*: Batı Türkçe *c'*, *ş* karşılaşması ve kelime ikizleri vardır. Her ikisinin de yeni Çuvaşçadaki karşılığı *ş* dir. meselâ Türkiye Türk. *yemiş* ~Mac. *gyümölcs* (=yemiş), *szemölcs* (=zahire) buğday,: Çuvaş. *şimäs* (yemiş); Türkiye Türk. *yüzük* ~Mac. *gyürü* (=yüzük), *szérü* (=harman dairesi):

Çuvaş. *šerë* (=yüzük). Başkalarına göre de, bu *c'*, -*s* meselesi, bir lehçe meselesi değil, bir istihale meselesidir, $y < c' < s$ gibi, ve bir satıh meselesi olarak değil, derinliğine tabakalaşma hâdisesi olarak ele alınmalıdır. Böyle olmakla beraber, XIV. yüzyılda Volga Bulgarcasında *y*: *c* karşılaşması hâlâ mevcuttu (aşağıya bk.). Macarcada, *y* karşılığı olan *c* ile başlıyan müstear Türkçe kelimelerin hepsi Batı Türkçesine ait değildir. Doğu Türkçesinden, meselâ Kıpçakçadan da alınmış olabilir diyenler varsa da (meselâ L. Ligeti; sonradan fikir değiştirmiştir) o zamandan kalma yazılı metinler bulunmadığı için bunun ispatı güçtür, meselâ Mac. *gyeplő*, Çağatay *yiplık*, Türkiye Türk. *iplik*, Kırgız. *cip*, Kazan. *cep*, Çuvaş. *šip*, Yakut. *sab*; **cepli*, *cipli* esası eski Volga Bulgarcasına ait olup bundan Mac. *gyep* ile Kazan. *cep* türeyebildiği, veya Kırgız. *cipin* delâletiyle, bu esas Kıpçakçanın da malı olabildiği gibi. Bk. Z. Gombocz: *Dir bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* ("Mémoires de la Société Finno-ougrienne" de, cilt XXX, 1912); aynı müellif: *Török jövevényiszavaink hangtanához* ("Magyar Nyelv"de, cilt X, 1914); aynı müellif: *Observations sur le consonantisme des mots d'emprunt turks en hongrois* ("Revue des Études Hongroises"da, cilt IV, 1928); B. Munkácsi, Z. Gombocz, Ö. Beke, Gy. Németh, D. Fokos, L. Ligeti, L. Rásony v.b.ların, Türkçeden alınma türlü Macarca kelimeler hakkında "Keleti Szemle", "Magyar Nyelv", "Magyar Nyelvör", "Nyelvtudományi Közlemények" ve "Körösi Csoma-Archivum" dergilerinde çıkan etütleri; J. Benzing: *Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen* ("Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft"ta, 1944); Németh Gy.: *A kunok neve és eredete* ("Százdok" dergisinde, 1942).

2. *Kafkas Batı Türkçesi* (483—800) : Bu gruptaki başlıca yadigârlar, başka yerde de rastlanan has isimlerden ibarettir. Bunların başında *Ogur*, *Uturgur*, *Kuturgur*, *Onogur*, *Şarogur* gibi Türk boy adları gelir. Bu adların etimolojilerini şu şekilde yapmak istenilmiştir: Batı Türk. *Ogur* ~ Doğu Türk. *Oğuz*; Batı Türk. *Uturgur* ~ Doğu Türk. *Otuz Oğuz*; Batı Türk. *Kuturgur* (< **Tokurgur*, ki *Uturgur* adının analojisiyle metateze uğrularak *Kuturgur* şeklini almıştır) ~ Doğu Türk. *Tokuz Oğuz* (=Dokuz Oğuz); Batı Türk. *Onogur* ~ Doğu Türk. *On Oğuz*; Batı Türk. *Şarogur* ~ Doğu Türk. *Sarı Oğuz* (=beyaz Oğuz) şeklinde izah edenler vardır. Bunlara Theophylaktos'ta oymak adı olarak geçen *Savard* (=Sovar; krş. Volga üzerindeki eski *Sovar* şehri

ve *Sabir-Savir* boy adı) adını, ayrıca *Kobrat-Kowrat* şahıs ismini; Movses Horenatsi'de Bulgar kumandanının adı olarak geçen *Vund* veya *Vanand* ile yine aynı yerde kabile adı olarak anılan *Basil-Barsula* (=Barsıl), *Bulgar-Bulgar* ve *Vlindur* isimlerini de katmak gerekir. *Vlindur* için krş. Gardizi'de geçen *Nndr*, Bekri'de geçen *Vgunh-* ve Hazar hükümdarının Hasday ben Şapura'ya yazdığı İbranice mektupta geçen *Vnnt* kabile adları; Hazarlar, memleketlerini *Vnnt* adında bir halktan zaptettiklerini söylerler.

Kafkaslardaki Batı Türk topluluğuna, Hazarlara karışmış olan bazı Batı Türk unsurların (=Hazar I) yadigârları da dahildir. Hazarlar (*hazar*="gezer"; krş. *kazak*="gezek", *kırgız*=*kir*+*gez-*/*giz-*, ve *Skyth*, Eski İslâv. *skıtati*=gezip dolaşmak, *Wandal*, eski Alm. *wantal*=devir, dolaşma [S. Mladenov: *Gemeinsame Eingetümllichkeiten und Elemente der indogermanischen, türkischen und mongolischen Sprachen*, "Spisanie na Bülgar. Akad. na Naukite"de, cilt LV, 1937, s. 158]) Batı Türkleri tarafından teşkilâtlandırılmış Sabirler (<*sap*-[mak]) zannedenler varsa da, bunları Kök-Türklerle beraber mütalâa etmek daha yerinde olur; bk. Németh Gy. *Szabirok és magyarok* ("Magyar Nyelv"de, 1929). Sabirler (Çin. *Sien-pi*) gibi Hazarların ekseriyeti (=Hazar II) ve bunlara bağlı bulunan Kabarlar da, Doğu Türk bölümünden bir lehçe konuşurlardı; dil yadigârları bunu göstermektedir. Ancak Hazar topluluğunda kullanılan *Şarkel* gibi bir yer adı, Avarlarda olduğu gibi, Hazarlarda da bazı Batı Türk unsurlarının mevcudiyetini göstermektedir. 835 yılında Don nehri üzerinde kurulmuş olan bu kalenin adı *şar* (=beyaz)+*kil* (=gil, ev, krş. Çuvaş. *kil*=ev, ve Türkiye Türk. *-gil* eki; Çuvaş. *şurëkil*=beyaz ev; hakan Yusuf'un İbranice mektubunda *şr-kil*), yani "beyaz ev" mânasındadır, nitekim Yunancada (K. Porphyrogenetos) bu ad *aspron hospitation* (=beyaz ev; kr.. Rusça karşılığı *Běloveja*, *bělo*=beyaz, *veja*=kale) diye tercüme edilmiştir; Hazarların Volga kıyısındaki merkezleri (729 da) olan *Şarışın* şehrinin adı da Arap kaynaklarında *al bayda* (=beyaz) şeklinde mânalandırılmıştır. Bu isimlerdeki *şar* unsuru Doğu Türkçe olsaydı "beyaz" mânasına değil, "sarı" mânasına gelecekti ve *ş* yerine *s* ile başlayacaktı, krş. Çuvaş. *şurë*=beyaz; ayrıca bk. A. Zeki Velidi Togan: *Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert* ("Körösi Csoma-Archivum"da, 1940); A. Zajaczkowski: *Problem językowy chazarów* ("T. N. W. de, 1946); aynı müellif: *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*, Kraków 1947.

3. *Tuna Batı Türkçesi veya Bulgar Türkçesi* : Bundan, elimizde üç yadigâr grubu vardır: 1. Bulgar Türklerinin Kirilik harflerle yazılmış hükümdarlar listesi; 2. 860=870 yıllarında Byzantion (İstanbul)da toplanan VIII. ökümenik konsiline katılmış olan Bulgar temsilcilerinin isim listesi; 3. Bulgar İslâvcasında mahfuz bulunan Batı Türkçe kelimeler.

Hükümdarlar listesindeki Türkçe unsurların hepsi katî olarak Batı Türkçesine bağlanamadığı için, Bulgar Türklerinin karışık bir dil konuştuğuna hükmedebiliriz. Buna göre de Bulgar Türkçesi I (Batı Türkçesine bağlı) ve Bulgar Türkçesi II (Doğu Türkçesine bağlı) şeklinde bir tasnif yapılabilir. Bizi ilgilendiren Bulgar Türkçesi I dahi, karışık olduğu için, tam Batı Türkçesi sayılamaz. Hükümdarlar listesinden, çoğu yılları gösteren hayvan adları olmak üzere, şu kelimeler dikkati çeker: *dilom* (=yılan) *tvir* (=tokuz, dokuz) *dohs* (=donguz, domuz), *şegor* (=sığır), *veç* (=üç), *veri* (=börü, kurt), *dvanş* (=tauşkan, tavşan), *eth* (=it, köpek), *tut* (=tört, dört). Başlıca has isimler de şunlardır: *Avitohol* (=Attilâ?), *İrnik* (=Atillâ'nın oğlu İrnak), *Dulo* (krş. eski Macar. *Gyula*), *İsperih* (=Asparuh), *Kurt*, *Tervel*, *Sevar*, *Kormisos*, *Vokil*, *Vih̄tun*, *Ukil*, *Ugain*, *Umor*, v.b. Bu cins ve has isimlerden şunlar Batı Türkçesine bağlanabilir: *dilom*, *tvir*, *şegor*, *veç*, *veri*, *tut*, *Dulo*. Fonetik karşılaştırmalar da şunlardır: 1. Doğu Türkçesinin *z*'sine karşılık Bulgar Türkçesi (=Protobulgar; Bulg. *Prabŭlgarski*)nde *r* vardır, meselâ Doğu Türk. *tokuz* ~Bulg. Türk. *tvir* (krş. Çuvaş. *tăhhăr*=9). 2. Doğu Türk. *s*: Bulg. Türk. *ş*, meselâ Doğu Türk. *sığır* ~Bulg. Türk. *şegor*. 3. Doğu Türk. *b*: Bulg. Türk. *v*, meselâ Doğu Türk. *börü* ~Bulg. Türk. *veri*. 4. Konsondan evvel gelen *r*, Bulg. Türkçesinde düşmüştür, meselâ Doğu Türk. *tört* ~Bulg. Türk. *tut* (krş. Çuvaş. *tăva dă*=4). 5. Kelime başında bulunan *ö-ü*'den evvel Bulg. Türkçesinde bir *v* protezi gelir, meselâ Doğu Türk. *üç* ~Bulg. Türk. *veç* (krş. Çuvaş. *viz'ě, viśšě*=3). 6. Kelime başı Doğu. Türk. *y-*: Bulg. Türk. *d-*, meselâ Doğu Türk. *yılan* ~Bulg. Türk. *dilom* (krş. Macar. *Gyula*, Bulg. Türk. *Dulo* ve *y- d'-c'*-hakkında yukarıdaki açıklamalar). Morfoloji bakımından da, Bulg. Türkçesinde sıra sayılarının *-m* soneki ile yapıldığı görülmektedir, meselâ *elem* (=ilk [inci]) *ve-çem* (=üçüncü), *tutom* (=dördüncü), *altom* (=altıncı), *tvirem* (=dokuzuncu). Bulgar Türkçesinde, gerek Batı, gerekse Doğu Türkçesine bağlanabilen kelimelerin kalıpları ve bilhassa vokalizmleri çok bozuktur, meselâ *yılana* karşılık *dilom*;

tavşana karşılık *dvanş*; *domuza* karşılık *dohs*, gibi. Bulg. Türkçesinde *gürmü*, *altmış*, *beştim*, *dvanş* ve *dohs* kelimeleri eğer Batı Türkçesinden olsalardı, sırasıyla **çerim*, **otmal*, **bielim*, **tavali* ve **dohr* şekillerinde bulunmaları icabederdi. Bk. G. Fehér: *Die Namenliste der ersten bulgarischen Chane* (Bulgarca, “Godişnik na Narodniye Muzey”de, Sofya 1926), aynı müellif: *Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara*, Sofya 1928; J. Marquart: *Altbulgarische Ausdrücke in der bulgarischen Fürstenliste* (“T’oung Pao”da, 1910); J. Mikkola: *Die Chronologie der türkischen Donaublicgaren* (“Journal de la Société Finno-ougrienne”de, 1914); G. Fehér: *Ostatitsi ot ezika na dunavskite prab  lgari* (Alm.   zeti: *Die Sprachreste der Donauprotobulgaren*, “  zvestiya na B  lgarskiya Arheologicheski Institut”ta, 1928—1929); V. Beşevliev: *P  rvob  lgarski nadpisi* (“Godişnik na Sofiyskiya Universitet”te, 1934).

Ruhani meclisteki Bulgar temsilcilerinin listesinde bazı Türkçe rütbe adları vardır: *içirg   b  yla*, *bagatur*, *kantegin* veya *tarkan*, *sancı* (Yunan hafrileriyle *samps  s*; asıl liste Yunanca idi ise de, bu kaybolmuştur, elde L  tince tercümesi vardır). Bu kelimelerde Batı Türkçesi hususiyetleri görülmemekle beraber, katı olarak hangi gruba ait buldukları da söylenemez. Bk. Gy. Moravcsik: *Die Namenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil von J. 869—870* (“  zvestiya na   storiçesk. Drujestvo v Sofiya”da, 1933), aynı müellif: *Byzantinoturcica II. Sprachreste der T  rkv  lker in den byzantinischen Quellen*, Budapeşte 1943.

Bulgarlar, ana dilleri olan Bulgar Türkçesini bırakıp   sl  vcayı kabul ettikten sonra da, Bulgar   sl  vcasına eski dillerinden yadig  rlar almışlardır. Yeni Bulgarcanın halk diline girmiş olan eski Türkçe kelimeler şunlardır: *beleg* (=belge, işaret), *belçug* (=bilezik) *bıbrek* (=b  brek), *paşenog* (=bacanak), *toyaga* (=tayak, dayak), *çıpag* (=çepken). Yazı dilinde de şunlar mevcuttur: *kapişte* (=kip, şekil, put), *san* (=san, rütbe), *çertog* (=çardak, Fars.), ek olarak da *-çii* (=ci/-çi), mesel   *şarçii* (=resimci,   sl  v. Bulg. *şar*=renk, boya), *knigçii* (=yazıcı, noter,   sl  v. Bulg. *kniga*=yazı, kitap); bu ek ikinci defa olarak Osmanlı devrinde *-çi/-çiya* şeklinde Bulgarcaya geçmiştir, yüzlerce Osmanlıca kelimelerle beraber, şöyle ki eski ve yeni devirlerde Bulgarcaya girmiş olan Türkçe kelimelerden bazısının ikiz şekilleri vardır, mesel   Eski Bulg. *belçug*, Yeni Bulg. *belezik* (=bilezik); Eski Bulg. *paşenog*, Yeni Bulg. *badzanak* (=bacanak); Eski Bulg. *toyag*, Yeni Bulg. *dayak* (=dayak); Eski Bulg. *çıpag*, Yeni Bulg. *çep-*

ken (=çepken) gibi. Mümeyyiz işaretleri bulunmadığı için, bu kelimelerin de Batı Türkçesine ait olup olmadıkları katî olarak bilinememektedir; yalnız *paşenog: bacanak* kelime çiftinde, Batı Türkçesinde kronoloji farkı mı, yoksa lehçe farkı mı olması bakımından karışık bir mesele olan *ş: c* karşılaşması vardır (aşağıya bk.). Bk. S. Mladenov: *Ezika na Asparuhovite Bŭlgari*, Sofya 1921; aynı müellif: *Vestiges de la langue des Protobulgares touraniens d'Asparuch en bulgare moderne* ("Revue des Études Slaves" da, 1921); aynı müellif: *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin-Leipzig, s. 13-18.

4. *Volga Bulgarcası veya Eski Volga Türkçesi* : Eski Volga Türklerinin merkezi olup Volga'nın sol kıyısında, şimdiki Spassk ve Tetyuşı kasabaları arasında bulunan *Bolgar* adlı şehirde XIV. yüzyıla ait mezar taşları ve sikke yazıtları bulunmuştur. Büyük bir kısmı Arap harfleriyle ve Arap dilinde yazılı olan bu kitabelerde Türkçe adlara ve kelimelere rastlanmıştır. Bunlardan bir kısmı Doğu Türkçesine, diğer bir kısmı da Batı Türkçesi grupuna girer. Batı Türkçesinden olanına Eski Çuvaşça da denilebilirse de, Kazan ve Başkurt Türklerinin ecdadı da bu dili konuşmuş oldukları için, Eski Kazan ve Başkurt Türkçesini de bu araya katmak gerekir; Eski Volga Türkçesi tâbiri de Doğu Türkçesinden olan unsurları içine alır; Volga Bulgarcası, yalnız Batı Türkçesine ait olan unsurlara verilen addır. Bu dilden uzun metinler bulunmıyorsa da ufak tefek kalıntılardan bu dilin hüviyetini anlamak mümkündür. Başlıca fonetik hususiyetler şunlardır: 1. Doğu Türk. *z*: Volga Bulg. *r*, meselâ Doğu Türk. *yüz* ~Vol. Bulg. *cür*, krş. Çuvaş. *şër/sör* (=100); Doğu Türk. *sekiz* ~Vol. Bulg. *sekir*, krş. Çuvaş. *săGăr /sakkär*; Doğu Türk. *dokuz* ~Vol. Bulg. *tohur*, krş. Çuvaş. *tăhăr/tăhhăr*; Doğu Türk. *kız* ~Vol. Bulg. *hur*, krş. Çuvaş. *hër*. 2. Doğu Türk. *ş*: Vol. Bulg. *l*, meselâ Doğu Türk. *beş* ~Vol. Bulg. *bél*, krş. Çuvaş. *pill[ék]*. 3. Kelime başında Doğu Türk. *γ-*: Vol. Bulg. *c-* (Çuvaş. *ś*, Macar Batı Türkçesi *c'* ve *s*; yukarıya bk.), meselâ Doğu Türk. *yedi* (=7) ~Vol. Bulg. *ciet*, krş. Çuvaş. *śit'ç'ë*; Doğu Türk. *yl* ~Vol. Bulg. *cal*, krş. Çuvaş. *śul*; Doğu Türk. *yigirmi/yirmi* ~Vol. Bulg. *cir(e)m*, krş. Çuvaş. *śirëm*; Doğu Türk. *yüz* ~Vol. Bulg. *cür*, krş. Çuvaş. *şër-sör*. 4. Konsondan evvel gelen *e*, Volga Bulgarcasında kaybolmuştur, meselâ Doğu Türk. *tört-dört* ~Vol. Bulg. *tüete*, krş. Tuna Bulg. *tut*, Çuvaş. *tăvaDă-tăvattă*. Volga Bulgarcasında, kelime başlarında *o*'dan evvel bir *v* protezi vardır, meselâ Doğu Türk. *on* ~Vol. Bulg. *van*, krş. Tuna

Bulg. *veç* (=üç), Çuvaş. *vün-vünnä* (=10). Morfolojide, Tuna Bulgarcasında da olduğu gibi, sıra sayıları *-m* soneki ile yapılar, meselâ Doğu Türk. *törtüncü/dördüncü* ~Vol. Bulg. *tüetem*, krş. Çuvaş. *tävätäm*; Doğu Türk. *beşinci* ~Vol. Bulg. *bélem*, krş. Çuvaş. *pillëGëmëş* (=beşinci), *višem* (=üçüncü). Küçültme *-h* sonekiyle yapılır, meselâ Vol. Bulg. *ayh* (=küçük ay, aycık), krş. Çuvaş. *uyäh*. Volga Bulgarçası ile Çuvaşça arasındaki farklardan şunlar göze çarpar: 1. Kelime başı Doğu Türk. *b-*: Vol. Bulg. *b-*: Çuvaş. *p-*, meselâ Doğu Türk. *belge* ~Vol. Bulg. *belek/beluk* (krş. Tuna Bulg. *beleg*): Çuvaş. *pallä*. 2. Doğu Türk. *a*: Vol. Bulg. *a*: Çuvaş. *u*, meselâ yukarıdaki Vol. Bulg. *cal* ve *ayh* misalleri. Bk. İ. N. Berezin: *Bolgarı na Volge*, Kazan 1853; N. İ. Aşmarin: *Bolgarı i Çuvaşı*, Kazan 1902; Munkácsi B.: *A volgai bolgarokról* ("Ethnographia"da, XIV); N. Poppe: *Çuvaşı i ih sosedi*, Çeboksarı 1927; A. Zeki Velidi Togan: *Ibn Fadlân's Reisebericht*, Leipzig 1939.

Eski Volga Bulgarçası grupuna giren Çuvaşça, başlı başına bir konu teşkil eder.

Aynı grupun eski ve yeni komşuları olan Fin-Ugor dillerine de Batı Türkçesinden kelimeler girmiştir. Bunlarda, önemli bir fonetik tekabül olarak, kelime başlarında *y*: *c* yerine *y*: *s/ş* karşılaşması görülür, meselâ Kazan. *yirék* ~Çuvaş. *şirék*: Mordvin. *şir'ék* (=dışbudak ağacı); Kazan. *yaulék* ~Çuvaş. *şuläk*: Votyak. *şulik* (=yağlık, bez); Kazan. *yiken*: Çağatay. *yeken* (=hasır): Kırgız. *cigen* ~Çuvaş. *ş'aGan* (<**şaGan*): Votyak. *şakan*: Macar. *gyékény*: Vogul. *şäxwän*: Ostyak. *lé^can*; Altay. *yarta*: Çağatay. *yartma* ~Çuvaş. *şürDa* (<**şarta*): Çeremis. *sarta* (=mum): Vogul. *sertä*: krş. *s* ile Yakut. *sırdık* (=aydın), *c'/d'* ile Macar. *gyertya*; Türkiye Türk. *yar*-(mak) ~Çuvaş. *şurla* (=orak): Çeremiş. *sarlà*: Votyak. *şurlo*: Züryen. *ş'arla*. Bk. M. Räsänen: *Die tschuwassischen Lehnwötre im Tscheremissischen*, Helsinki 1920; aynı müellif: *Türkische Lehnwötre in den permischen Sprachen und im Tscheremissischen* ("Finnisch-ugrische Forschungen"de, 1935); Y. Wichmann: *Tschuwassische Lehnwörter in den permischen Sprachen*, Helsinki 1903; H. Paasonen: *Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen* ("Journal de la Société Finno-ougrienne"de, 1897); aynı müellif: *Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen* ("Finnisch-ugrische Forschungen"de, 1902); Németh Gy.: *Az uráli és török nyelvek ősi kapcsolata* ("Nyelvtudományi Közlemények"te, 1928); aynı müellif: *Probleme der türkischen Urzeit* ("Analecta Orientalia"da, Peşte 1942—1947).

5. *Avarcada Batı Türkçesi yadigârları* : Hazarlarla Tuna ve Volga Bulgarlarında da olduğu gibi, küçük ölçüde de olsa, Avar Türklerinde Doğu ve Batı Türkçelerinin karışmış olduğunu görüyoruz, şu farkla ki hâkim unsur Hazarlarla Avarlarda Doğuya, Tuna ve Volga Bulgarlarında da Batıya bağlı bulunmaktadır. Avarcada bir sihirbaz adı veya unvanı olarak geçen *bō-kolabur* (Yunan harfleriyle *bookolabras*), öz Avarca değildir. İçlerine karışmış olan bir Batı Türkün adı veya sanı olsa gerek. Bulgar Türkçesinde de *kalabur*/*kolabur* şeklinde geçen Batı Türkçe bu kelimenin Doğu Türkçesindeki karşılığı *kılavuz* (Uygur. *kulaguz*, Kâşgarî *kulabuz*, Çağatay. *kolavuz*/*kolauz*)dur; *bō* (<*boğ*, *buğ*) da “baş, en büyük” mânâsındadır. Bk. L. Rásonyi: *Bō-kolabur* (“Halil Ethem Hâtıra Kitabı”nda, Ankara 1947, s. 243-248). Buna karşılık, Bulgar Türkçesinde *turun* (= tarhandan sonra gelen askerî bir rütbe adı) şeklinde geçen kelimenin Avarcadaki karşılığı, Doğu Türkçesinde de olduğu gibi, *tudun*’dur (krş. Uygur. *tudun-tutun*, ve Çin. *tu-t’ung*=vali). Bk. A. Samoyloviç: *Turun-tudun: yeşşo primer turko-bulgarskago rotatsizma* (“Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii pri Rossiyskoy Akademii Nauk”ta, cilt V, 1918); Gombocz. Z.: *A pannóniai avarok nyélveröl* (“Magyar Nyelv”de, 1916); A. Dilâçar: *Avar Dili* (“Türk Ansiklopedisi”nde, cilt IV, 1950).

6. *Samoyed dillerindeki Batı Türkçesi yadigârları* : Batı Türklerinin ana vatanı Batı Sibirya’da olduğunu, bu Türkçeden Samoyed dillerine girmiş olan kelimeler de gösterir. Samoyedler o devirde daha güneyde, aşağı yukarı bugün Vogul ve Ostyakların oturdukları yerde idiler. Batı Türkçesinden bu dillere geçen başlıca kelimeler şunlardır: 1. Ostyak Samoyed. *sī, šī*: Kamasin Samoyed. *šili*: Tavgi Samoyed. *ki* (=samur) ~Batı Türk. *kiş*. 2. Yenisey Samoyed. *yū*: Tavgi Samoyed. *yir*: Yurak Samoyed. *yur* (=100) ~Genel Türk. *yüz*. 3. Yurak Samoyed. *śu/śun*: Tavgi Samoyed. *kiñ* (=göbek) ~Türk. *kin*. 4. Yurak Samoyed. *zahā*: Tavgi Samoyed. *yaka* (=ikiz) ~Türk. *iki*. 5. Yenisey Samoyed. *fādabo*: Yurak Samoyed. *pādāu* (=yazmak) ~Türk. *biti-*. 6. Ostyak Samoyed. *šän, šen*: Kamasin Samoyed. *šen* ~Türk. *kin*. 7. Ostyak Samoyed. *šernak, sërbañ* (=girmek) ~Türk. *kir-, gir-*(mek). 8. Ostyak Samoyed. *ke, kè, kä*: Kamasin Samoyed. *khä* ~Türk. *kış* (Çuvaş. *hël*). 9. Kamasin Samoyed. *t’ü, d’ü* (=mafsal) ~Türk. Koybal. *t’üs*, Karagas. *tüş*, Soyot. *yüs*. Bu misallerde görüldüğü gibi, kelime başı Türk. *k-/g-*: Samoyed. *s-/š-/š-*

(meselâ, Türk. *kir-|gir-*: Samoyed. *şer-|sēr-*; Türk. *kin*: Samoyed. *sen*; Türk. *kin*: Samoyed. *şun*), Türk. *b-*: S oyed. *p-|f-* (meselâ, Türk. *biti-*: Samoyed. *fádabo-pādāu*), kelime ortası Türk. *-t-*: Samoyed. *-d-* (aynı Türk. *biti-* misali) mutabakatı, ayrıca da Samoyed dillerinde (Tuna ve Volga Bulgarlarında: *v* protezi) kelime başlarında vokalden evvel *y-* protezi vardır (meselâ, Türk. *iki*: Samoyed. *yaka*); Doğu Türk. *z*: Batı Türk. *r*: Samoyed. *r* (meselâ, Doğu Türk. *yüz*: Volga Bulg. *cür*: Çuvaş. *şēr* ~ Samoyed. *jur*) ile Doğu Türk. *ş*/Batı Türk. *l*: Samoyed. *l* (meselâ, Doğu Türk. *kiş*: Batı Türk. **kil'* ~ Samoyed. *şili*) için aşağıya bk. Bk. K. Donner: *Zu den ältesten Berührungen zwischen Samoieden und Türken* ("Journal de la Société Finnoougrienne"de, 1924); Gy. Németh: yukarıda anılan eseri, "Analecta Orientalia"da, 1942—1947, s. 1-42.

Batı Türkçesinin eskiliği : Doğu Türkçesinin mümeyyiz vasıfları olan *ş-z* (Zeki Velidi Togan'a göre: *Şaz-Türkçesi*) esasına karşı Batı Türkçesinde görülen *l-r* (Z. V. Togan'a göre: *Lir-Türkçesi*) esasının daha eski olup olmadığı, Türkologlar arasında hâlâ münakaşa edilmektedir. Macar ekolüne göre (Z. Gombocz sonra iddiasından vazgeçmiştir, Gy. Németh, L. Ligeti, Almanlardan W. Bang ile J. Benzing, Ruslardan W. Radloff ile A.N. Samoyloviç) *ş-z* esası daha eskidir. Öne sürülen deliller, Türkçe lehçelerarası mukayeselerden başka, eskiden Türkçeden komşu dillere geçen veya yine aynı devirde bunlardan Türkçeye giren müstear kelimelere de dayanmaktadır. Meselâ, bu ekole göre, Çuvaşçada muhakkak olarak ve Ana Türkçedeki vokaller arası *-d-* ile ilgili bulunarak, bir *z > r* değişmesi vardır, Ana Türkçe *adak* (krş. Moğol. *adak*=uc, son); *adhak* yoluyla *azak* (=Türkiye Türk. *ayak*), Bulgar Türkçesi **azak > Çuvaş. ūra*. Bu, *-d-*'nin karşılığı olmıyan *z > r* değişiminden ayırt edilmelidir, meselâ Türkiye Türk. *öküz* ~ Çuvaş. *văGăr*: Macar. *ökör*, krş. Moğol. *üker*. Bu iki misalden anlaşıldığına göre, Ana Türkçenin gerek *-d-*, gerek *z* fonemleri Çuvaşçada *r* olmuştur. Müstear kelimelere gelince, meselâ yine *öküz* misalinde Çağatay., Kırgız. *ögüz*: Yakut. *oğus* ~ Çuvaş. *văGăr* kelimelerine karşılık, Türkçeye bu kelimeyi veren Toharca B'de *okso* şeklini görüyoruz. ki *r* ile değil, *s* ile (Türkçede kelime sonu vokalinin düşmesi için krş. Türk. *tam|dam*=çatı: Sanskrit. *tama-*, Lâtin. *domus*; Toharcadan daha bazı kelimeler de Türkçeye geçmiştir, Tohar. *pīde*=o yazdı: Türk. *biti*=yazmak, fakat bazılarına göre: Çin. *bi* < **piēt*=firça > Moğol. *biçi-*, Türk. *biti-*). Eski

z'ler, yalnız Batı Türkçesinde değil, bazen Doğu Türkçesinde de *r* ile temsil edilmiştir, meselâ Türkiye Türk. *bağır* (=göğüş, ciğer) < **bağız*: Ural. *mağz*, Macar. *máj* (=ciğer). Yine Türkiye Türk., Özbek., Türkmen. *bez*: Çin Türkistanı, Çağatay., Kuman., Kırgız., böz, Altay., Teleüt., Koybal. *pös*, Kazan. *büz*, Uygur. *böz*, Kumuk. *biz*: Çuvaş. *pir* ~ İbrani., Aram. *büş*, Akkad. *büşu* ~ Ermen. *behez* ~ Eski Mısır. *veez* ~ Yunan. *byssos*; bu kelimenin esası da *r* ile değil, *s-ş* iledir. *ş-l* meselesine gelince, Macar ekolü *ş*'nin esas olduğuna kanidir. Genel Türkçe *taş* ~ Çuvaş. *ş'ul* (krş. Moğol. *çilagun*) gibi. Aynı ekole göre, *y/s* tebadülünde de *y-* esas, *s-* (Çuvaş. *ś*, Yakut. *s*) de ondan değildir, Türkiye Türk. *yl* ~ Çuvaş. *şul*, Yakut. *sıl* (krş. Volga Bulgar. *cal*); Türkiye Türk. *yaz* ~ Çuvaş. *şür*, Yakut. *sās*; Türkiye Türk. *yaldız* ~ Çuvaş. *şälDär*, Yakut. *sulus*, gibi. Buna karşılık, Fin ekolü (G. J. Ramstedt ile M. Räsänen, Ruslardan N. N. Poppe [Alman asıllı, şimdi Amerika'da], Almanlardan J. Markwart, Macarlardan da Z. Gombocz [son yıllarında]), *l/r* esasının daha eski olduğunu söylemekte ve Moğolcayı da hesaba katmaktadır. Macarlara (Gy. Németh, meselâ) göre, Çuvaş dili sonradan temasa geldiği Moğolcanın tesiriyle *l/r* esaslı bir dile çevrilmiştir (krş. Kazan ve Başkurt Türkçelerinin, daha muahhar zamanlarda, başka tesirle, *l/r* esasından *ş/z* esasına dönmeleri), halbuki Finliler, Moğolca ile Çuvaşça arasında bu bakımdan benzerliği muahhar bir temasa değil, eski dil vaziyetinin periferi mıntakalarında görülen arkaizme, hattâ menşe birliğine atfetmektedirler. Buna göre, Ana Çuvaşça, Ana Türkçe (Urtürkisch) ile beraber iki ayrı kol olarak, Ön Türkçe (Vortürkisch)ye irca edilmeli, Ön Türkçe de Ana Moğolca ile birlikte Ana Altaycaya bağlanmalıdır; yani bu ekol, *rho-tacisme/lambdaisme*'e karşılık, *zétacisme-sigmatisme* esasına taraftardır. Ekol dahilindeki teferruata gelince, Ramstedt'e göre Çuvaşça, Ön Türkçeden çıkmış ve tamamiyle müstakil olarak inkişaf etmiş bir dildir; Moğolca ile doğrudan doğruya teması olmamıştır. Poppe'ye göre Çuvaşça, Ön Türkçeden değil, Ön Türkçe ile Çuvaşçanın müşterek anası olan bir dilden ileri gelmiştir. V. Grönbech'e göre de, batıda Osmanlıca, doğuda da Koybalca arasındaki bütün Türk lehçeleri, bir ana dilden (Ana Türkçe) meydana gelmişlerdir. Çuvaşça bunlar arasında değil, ayrıdır.

Fin ekolüne (N. Poppe, meselâ) göre, *r* sesi Çekçede olduğu gibi, eskiden *r'* (=rj) değerinde palatal bir *r* idi; *l* sesi de Ostyakçadaki

palatal l' (=λ)ye benziyordu (Macar ekolü, Ana Türkçede palatal l ve r bulunmadığına kanidir), sonradan r > z, ve l > ş olmuştur. Bunu, Fin-Ugor ve Samoyed dillerine geçen veya bunlara muvazi olarak bulunan r'li ve l'li eski Türkçe kelimeler de teyideder. Meselâ Macar. *süly*, Çeremiş. *şegel*, Fin. *syylä* ~ Türk. *sigil/sögel/söbel* (= sigil, sivilce), yani Fin-Ugor. l' (=palatal l): Türk. l. Aynı şekilde, Türk. *kiş* (=samur), Ön Türk. **kil'* > Kamasin Samoyed. *şili* (< **çili*), yani Ural. l: Türk. l demektir. Yine, Türk. *yüz* (=100) ~ Volga Bulg. *cür*, Çuvaş. *şer*, Ön Türk. **yür'*: Yurak Samoyed. *yur*, Tavgi Samoyed. *yir*, yani Ural. r: Türk. r. Bazı dilciler (W. Bang, meselâ), bu istiarelerin eskiliğini şüpheli görmekte, ve Türk. Çuvaş. ve Moğol dilleri arasında r: r ile l: l mutabakatları da bulunduğu için, r > z, ve l > ş değişmelerindeki r ve l'yi başka r ve l addetmektedirler (meselâ, Genel Türk. *karın* ~ Çuvaş. *hırām*; Genel Türk. *yele* ~ Çuvaş. *şilhe*: Moğol. *del*). Fakat müstear kelimelere baş vurulmadan da Fin-Ugor ve Türk dilleri arasında l-r'nin esas olduğunu gösterir r: r ve l: l mutabakatı görülmektedir, meselâ l için, Genel Türk. *kuyaş* (=güneş): Yakut. *kuyas* (=ögle sığağı) ~ Çuvaş. *hēvel*: Ana Türk. **kuñal'* ~ Ostyak. *kuñ'äl*, Macar. *hajnal* (=şafak); Kazan. *küşek*: Yakut. *kösüy* (=donmak) ~ Moğol. *kül-de/köl-de* (=donmak): Tunguz. *kel-de* (=soğuk) ~ Fin. *kylmä* (=soğuk); Hakaniye Türk. *tüñsü* (=şamdan) ~ Moğol. *deñlü* ~ Güney Kora. *tiñ-loñ* < Çin. *tieñ* (=mum) + l'u (=ev). R için, Hakaniye Türk. *kāz* (=kabuk): Yakut. *hastā*: Sagay. *kasta* (=kabuğu soymak; < **kāz-la*) > Samoyed. *kās* ~ Tung. Sol. *her*: Olça. *hora/hura-* ~ Fin. *kaarna* (=kabuk, kışır) - *kuori* (=kabuk): Lap. *goaran*; Türk. *sez-(mek)* ~ Moğol. *sere* (=uyanmak, hissetmek): Tunguz. *sērī* (=uyandırmak) - *serü* (=uyanmak) ~ Fin. *herätä* (=uyanmak): Lap. I. *ç'arranidh*; Türkiye Türk. *bez* (=gudde): Yakut. *ber*, *berge* (=nasır, bezin şişmesi) ~ Çuvaş. *par* (=bez, şiş, irin): Moğol. *ber-segü* (=nasır): Tung. Lamut. *bërge* (=semiz) ~ Fin. *märkä* (=yaş, irin): Livon. *märga* (=irin): Macar. *mirigv* (=bez). Bu r/z ve l/ş tebadülü, temayül halinde eski Türkçede bulunmuş olsa gerek; türlü lehçelerde türlü ölçülerde gelişmiş fonetik bir temayüldür, nitekim Türkiye Türkçesinde de yok değildir, *kudur-* (mak): *kuduz* ile *del-* (mek): *deş-* (mek) gibi.

K-z veya z-r değişimine sebep olarak, bazı dilciler (Gombocz: Z. : *Az altaji nyelvek, hangtörténetéhez* ["Nyelvtudományi Közlemények" te, 1905] ve *Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen* ["Keleti Szemle"

de, 1912]) vurguya işaret etmiş, fakat bu meselenin önüne bir istifham işareti koyarak (“Akzentverhältnisse?”), etraflı bir izah yapmamışlardır. Gerçektir ki (bütün dillere şamil “panchronique” kanunlar yoksa da) Batı Germen dillerinde $z > r$ değişimi (meselâ Eski Yüksek Alm. *was*: *wârum*, Anglosakosn. *waes*: *wāeron*=idim, idik) Verner kanununa, yani vurgunun bu sestem hemen önceki heceye gelememesine dayanır. G. J. Ramstedt (*Zur Geschichte des labialen Spiranten im Mongolischen* [“Festschrift für V. Thomsen” de, Leipzig 1912]) ile N. Poppe (*Über einen Vokalwechsel im Mongolischen* [“Ungarische Jahrbücher”de, 1933]), Moğolcada, bazı şartlar altında, eskiden vokal düşmesi yoluyla meydana gelen ve kök kısalmasına dayanan bir vurgu yeri değişmesi hâdisesi bulunduğunu söylemişlerdir. (meselâ *cawà > cáb*=serbest zaman). Bunlara göre, Bu $a \sim u \sim i$ vokalleri kökten olmıyan birer bağ vokali değil, kelime kökünün birer unsuru olan ve mâna farkı yapan vokallerdir (krş. H. Eren: *Beiträge zur türkischen Wortforschung* [“Körösi Csoma-Archivum”da, 1941]: Türkçede semantik farkla *kaz-mak*, *kazı-mak*; *tık-mak*, *tıka-mak*, v.b.; J. Deny: “Bulletin de la Société de Linguistique de Paris”de, 1946, başlıksız makale). Birçok tek heceli Türkçe kelimelerin Moğolca karşılıkları da bu tip vokalizmde bulunan iki heceli kelimelerdir, meselâ Türk. *diz*-[mek]: Moğol. *dürü*-; Türk. *yaz*-[mak]: Moğol. *ciru*-; Türk. *üz*-[mek]: Moğol. *üre*-; Türk. *sez*-[mek]: Moğol. *sere*-. Bütün bu görüşleri birleştirerek, $r-z$ veya $z-r$ değişmesinin, vokal düşmesi yoluyla kısalan kelimelerde, vurgunun bir hece öne alınması sebebiyle meydana geldiği hatıra gelebilirse de, bu hususta henüz katî birşey söylenemez. Meselâ K. Menges (*Einige Bemerkungen zur vergleichenden Grammatik des Türkmenischen* [“Archiv Orientalní”de, 1939]), kök meselesi hakkında tam aksi kanaattedir. Ona göre Ana Türkçe (Urtürkische)deki kökler iki değil, tek heceli idi, uzun vokaller de vardı. Moğolcada bu uzun vokaller kısalmış, bunu telâfi etmek için de, bir nevi hece tevazünü (équilibre syllabique) olarak, kısa vokalli ikinci bir hece katılmıştır; yani uzun vokal ikiye bölünerek bir parçası ön hecede kalmış, öbür yarısı da ikinci bir hece teşkil etmiştir. Meselâ Ana Türk. $*k\ddot{o}k$: Moğol. *huhe* (< $*k\ddot{u}k\ddot{a}$; Mancu. *kuku*); Ana Türk. $*\ddot{a}b$ (=av): Moğol. *aba*; Ana Türk. $*t\ddot{a}\ddot{s}$: Moğol. *çilağun* (< $*t\ddot{a}l\ddot{a}ğun$); Ana Türk. $*k\ddot{u}\ddot{ç}$ (=güç; Yakut. *kūs*): Moğol. *hücü(ñ)* (< $*k\ddot{u}c\ddot{u}[\ddot{n}]$); Ana Türk. $*k\ddot{a}r$ (Türkmen. *gār*): Moğol. *horo* (< $*k\ddot{o}ra$). Başlıca Türkmencedeki duruma dayanan bu misaller

(Hakaniye Türkçesinde de bulunmakla beraber), bizi uzun vokallerin Ana Türkçede ve Ana Altaycada aslı olup olmadığı meselesine götürür; bk. L. Ligeti: *Les voyelles longues en Turc* ("Journal Asiatique"te, 1938).

Bütün bu müşahedelere ve münakaşalara rağmen, *r* ile *l* ve *z* ile *ş* gruplarından hangisinin daha eski ve esaslı olduğu meselesi henüz halledilmiş sayılamaz. Bk. N. Poppe: *Die tschuwassische Lautgesetze* ("Asia Major"da, 1924), aynı müellif: *Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien* ("Islamica"da, 1924), aynı müellif: *Çuvaşskiy yazık i ego otnoşenie k mongol'skomu i tyurskim yazıkam* ("İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk"ta, 1924 ve 1925), aynı müellif: *Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen* ("Körsi Csoma-Archivum"da, 1926), aynı müellif: *Altaisch und Urtürkisch* ("Ungarische Jahrbücher"de, 1927); G. J. Ramstedt: *Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen* ("Journal de la Société Finnoougrienne"de, 1922); J. Markwart: *Chronologische Data für den bulgarisch-türkischen 'Rhotazismus'* ("Ungarische Jahrbücher"de, 1929); J. Benzing: *Tschuwassische Forschungen* ("Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft"ta, 1940 ve 1941); M. Räsänen: *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki 1949.